

II. ПРАБЛЕМЫ САЦЫЯ-, ПСІХА-, ФУНКЦЫЯНАЛЬнай І КАМУНІКАТЫўнай ЛІНГВІСТЫКІ

Н.К. Архіпава (Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава)

СЛОВАЎТВАРЭННЕ НАЗОЎНІКАЎ СА ЗНАЧЭННЕМ 'НАЗВЫ АСОБЫ ПАВОДЛЕ СПЕЦЫЯЛІЗАВАНай І ІНШАй ПРАЦОЎНАй ДЗЕЙНАСЦІ Ў СФЕРЫ ПРАМЫСЛОВАй ВЫТВОРЧАСЦІ'

У беларускім мовазнаўстве паслядоўнае вывучэнне словаўтваральных асаблівасцей асабовых назваў пачалося з сярэдзіны дваццатага стагоддзя. У распрацоўку праблем утварэння асабовых назваў унеслі ўклад наступныя навукоўцы: Г.А. Арцямёнак, В.А. Бекіш, В.Л. Варановіч, П.В. Вярхоў, М.Р. Гарбачык, У.М. Генкін, Б.І. Кацоўскі, С.С. Кацэвіч, С.С. Клундук, М.М. Круталевіч, М.Н. Крыўко, А.А. Лукашанец, В.А. Ляшчынская, А.А. Мачалава, Г.М. Мезенка, М.А. Паўленка, У.Т. Піскун, В.І. Сянкевіч, П.У. Сцяцко, В.Б. Хацкевіч і інш.

Між тым, нельга сказаць, што асноўныя пытанні, звязаныя з утварэннем назоўнікаў са значэннем асобы, разгледжаны з дастатковай ступенню паўнаты і канкрэтнасці. Як правіла, рамкі даследаванняў абмежаваны пэўнымі тыпамі, спосабамі, катэгорыямі. Мэта дадзенай працы – апісаць словаўтварэнне назоўнікаў з семантычнай прыметай 'назва асобы паводле спецыялізаванай і іншай працоўнай дзейнасці ў сферы прамысловай вытворчасці'. Матэрыялам для даследавання паслужылі матываваныя назоўнікі адсубстантыўнага ўтварэння, атрыманыя шляхам суцэльнай выбаркі з Глумачальнага слоўніка беларускай мовы [6] і Беларуска-рускага слоўніка [1].

Мы ў сваім даследаванні будзем браць за аснову сістэму словаўтваральных катэгорый, прапанаваную прафесарам А.А. Лукашанцам. У заяўленай даследчыкам сістэме словаўтваральных катэгорый нас цікавіць словаўтваральная катэгорыя 'назвы асобы паводле прадметнай прыметы' [5, 66].

Калі прызнаваць іерархічны характар арганізацыі сістэмы словаўтварэння, мэтазгодна, на нашу думку, вылучаць словаўтваральныя катэгорыі двух узроўняў: словаўтваральныя катэгорыі першага ўзроўню і словаўтваральныя катэгорыі другога ўзроўню. Прапанаваныя А.А. Лукашанцам словаўтваральныя катэгорыі, мы будзем адносіць да катэгорый першага ўзроўню, бо кожная з іх "... можа разглядацца як адзінка словаўтваральнай семантыкі больш высокай ступені абстрагаванасці ..." [5, 61]. Абагульненасць, абстрактнасць, характэрныя словаўтваральнай катэгорыі 'першага ўзроўню', робяць яе найбольш удалай адзінкай для апісання матэрыялу, але не адзінай. Для больш глыбокага пранікнення ў словаўтваральную семантыку вытворнага слова мы лічым неабходным выдзеліць словаўтваральныя катэгорыі другога ўзроўню, якія і ўтвараюць катэгорыі больш высокага (першага) ўзроўню. "Калі ... ведаць ансамбль кампанентаў і адносіны, якія паміж імі існуюць, то вышэйшыя ўзроўні можна вывесці з гэтых кампанентаў" [2, 24]. Словаўтваральныя катэгорыі другога ўзроўню можна суадносіць з мінімальнымі сэнсамі, якія, услед за Г.А. Уфімцавай, мы будзем называць "семантычная прымета". Пад "семантычнай прыметай", на нашу думку, неабходна разумець "адлюстраванне ў свядомасці носьбітаў мовы розных рыс, якія аб'ектыўна ўласцівы дэнатату або яны яму прыпісваюцца дадзеным моўным асяроддзем і, адпаведна, яны з'яўляюцца аб'ектыўнымі па адносінах да кожнага, хто гаворыць" [3, 95].

У словаўтваральнай катэгорыі 'назвы асобы паводле прадметнай прыметы' (першы ўзровень), па нашым меркаванні, можна вылучыць 15 семантычных груп вытворных слоў (другі ўзровень). Напрыклад, 'назва асобы паводле грамадскіх, палітычных,

навуковых, рэлігійных і іншых накірункаў, плыняў, 'назва асобы паводле спецыялізаванай і іншай працоўнай дзейнасці ў сферы прамысловай вытворчасці', 'назва асобы ў навуковай сферы', 'назва асобы ў сферы медыцыны' і іншыя.

Семантычная прымета 'назва асобы паводле спецыялізаванай і іншай працоўнай дзейнасці ў сферы прамысловай вытворчасці' самая шматлікая ў словаўтваральнай катэгорыі 'назвы асобы паводле прадметнай прыметы' (прыкладна 650 лексічных адзінак) і нападўняецца асабовымі назоўнікамі мужчынскага і жаночага роду. Колькасць жаночых і мужчынскіх найменняў прыкладна аднолькавая.

Мужчынскія намінацыі. Утвараюцца такія дэрываты, ў асноўным, суфіксальнымі спосабам. Найбольш распаўсюджаны ў сучаснай беларускай мове найменні з фармантамі: 1) **-нік** (*абутак* → *абутнік*, *булка* → *булачнік* і інш.), **-чык(-шчык)** (*абоі* → *абойшчык*, *арматура* → *арматурышчык*, *ваганетка* → *ваганетчык* і інш.). Матывавальнымі асновамі для дэрыватаў з гэтымі суфіксамі выступаюць нематываваныя і матываваныя асновы агульных назоўнікаў мужчынскага, жаночага, ніякага роду і множналікавых назоўнікаў (*Pluralia tantum*); 2) **-іст(-ыст)** (*грэйдар* → *грэйдарыст*, *машына* → *машыніст* і інш.), **-ар(-яр)** (*бляха* → *бляхар*, *шкло* → *шкляр* і інш.). Матывавальнымі асновамі для намінацый з суфіксамі **-іст(-ыст)**, **-ар(-яр)** з'яўляюцца нематываваныя і матываваныя асновы неасабовых агульных назоўнікаў мужчынскага, жаночага і ніякага роду; 3) **-ер(-ёр)** (*вахта* → *вахцёр*, *док* → *докер* і інш.), **-авік(-явік)** (*мост* → *маставік*, *пуць* → *пуцявік* і інш.), **-аўшчык** (*аўтакран* → *аўтакранаўшчык*, *дах* → *дахаўшчык* і інш.). Субстантывы з пералічанымі вышэй суфіксамі матывуюцца нематываванымі і матываванымі асновы неасабовых агульных назоўнікаў мужчынскага і жаночага роду.

Найменш распаўсюджаны ў сучаснай беларускай мове найменні з фармантамі: 1) **-альшчык** (*інструмент* → *інструментальшчык*, *строп* → *стропальшчык*), **-ец** (*аўтазавод* → *аўтазаводзец*, *арсенал* → *арсеналец*). Дэрываты на **-ец**, **-альшчык** матывуюцца нематываванымі і матываванымі асновамі неасабовых агульных назоўнікаў мужчынскага роду; 2) **-ік** (*валюшня* → *валюшнік*, *мытня* → *мытнік* і інш.), **-атар** (*навігацыя* → *навігатар*, *стандартызацыя* → *стандартызатар*). Дэрываты з суфіксамі **-ік**, **-атар** матывуюцца нематываванымі і матываванымі асновамі неасабовых агульных назоўнікаў жаночага роду.

Адзінкавымі прыкладамі прадстаўлены назоўнікі мужчынскага роду з фармантамі: **-ір** (*брыгада* → *брыгадзір*), **-ельнік** (*вапна* → *вапельнік*), **-альнік** (*золатаздабыча* → *золатаздабывальнік*), **-арыус** (*архіў* → *архіварыус*), **-ор** (*мантаж* → *мантажор*), **-чанін** (*завод* → *завадчанін*), **-аўнік** (*варта* → *вартаўнік*), **-ац** (*дазор* → *дазорац*), **-мен** (*бар* → *бармен*), **-еец** (*пуць* → *пуцеец*), **-вец** (*дэпо* → *дэповец*), **-овік** (*промысел* → *прамысловік*), **-аль** (*строп* → *стропаль*), **-авец** (*мартэн* → *мартэнавец*). Такія намінацыі матывуюцца асновамі нематываваных і матываваных неасабовых і асабовых агульных назоўнікаў мужчынскага, жаночага і ніякага роду.

Іншыя спосабы ўтварэння мужчынскіх адсубстантыўных найменняў семантычнай прыметы 'назва асобы паводле прафесіі ў сферы прамысловай вытворчасці' рэалізуюцца праз тры лексічныя адзінкі нульсуфіксальнага (*металургія* → *металург*, *піратэхніка* → *піратэхнік*, *тэхналогія* → *тэхнолаг*) і дзве намінацыі прыставачна-суфіксальнага (*капёр* → *закапёршчык*, *лес* → *палясоўшчык*) спосаба ўтварэння. Дэрываты матывуюцца нематываванымі і матываванымі асновамі неасабовых агульных назоўнікаў мужчынскага і жаночага роду.

Асобныя дэрываты гэтай семантычнай прыметы могуць быць суаднесены з прыметнікавымі або дзеяслоўнымі асновамі (*атамны* → *атамнік*, *заказваць* → *заказчык*, *зрэзаць* → *зрэзчык*, *медны* → *меднік* і інш.).

Некаторыя назоўнікі мужчынскага роду маюць сінанімічныя адпаведнікі, якія матывуюцца адной словаўтваральнай базай, а фарманты ў іх розныя (*алеі* → *алеішчык* і *алеінік*, *архіў* → *архіварыус* і *архівіст*, *пуць* → *пуцеец* і *пуцявік*, *парфум* → *парфумер* і *парфумішчык* і інш.).

Жаночыя намінацыі пазначанай вышэй сямантычнай прыметы спалучаюць мутацыйнае значэнне 'асоба паводле прадметнай прыметы' – 'жанчына да таго, хто названы матывавальным словам' і дадатковае мадыфікацыйнае значэнне 'жаночасці' – 'асоба жаночага полу' і ўтвараюцца толькі суфіксальным спосабам. Найбольш прадуктыўным для ўтварэння фемінінатываў сямантычнай прыметы 'назва асобы паводле спецыялізаванай і іншай працоўнай дзейнасці ў сферы прамысловай вытворчасці' з'яўляецца суфікс **-шчыц-а** (прыкладна 140 лексічных адзінак) (*паліроўшчык* → *паліроўшчыца*, *шпаклёўшчык* → *шпаклёўшчыца* і інш.).

Менш пашыраны намінацыі з фармантамі: **-к-а** (*муляр* → *мулярка*, *сувязіст* → *сувязістка* і інш.), **-льшчыц-а** (*разразальшчык* → *разразальшчыца*, *падавальшчык* → *падавальшчыца* і інш.), **-ніц-а** (*падзённік* → *падзённіца*, *панчошнік* → *панчошніца* і інш.), **-чыц-а** (*абкатчык* → *абкатчыца*, *разгрузчык* → *разгрузчыца* і інш.), **-ых-а** (*дворнік* → *дворнічыха*, *ткач* → *ткачыха* і інш.), **-аўшчыц-а** (*вагаўшчык* → *вагаўшчыца*, *лямпаўшчык* → *лямпаўшчыца*), **-альшчыц-а** (*стрыгальшчык* → *стрыгальшчыца*, *інструментальшчык* → *інструментальшчыца*), **-іц-а** (*вышукальнік* → *вышукальніца*, *многастаночнік* → *многастаночніца* і інш.).

Адзінкавыя прыклады жаночых найменняў суфіксальнага ўтварэння – **-льніц-а** (*сартавальнік* → *сартавальніца*), **-аўніц-а** (*вартаўнік* → *вартаўніца*).

Усе жаночыя дэрываты сямантычнай прыметы 'назва асобы паводле спецыялізаванай і іншай працоўнай дзейнасці ў сферы прамысловай вытворчасці' ўтвораны ад асноў нематываваных і матываваных асабовых назоўнікаў мужчынскага роду. Намі знойдзены дзве намінацыі, якія матывуюцца неасабовым назоўнікам жаночага роду (*бабіна* → *бабінажніца* 'работніца, якая наглядае за бабінамі', *варта* → *вартаўнічка* 'жанчына, якая прыбірае школу і наглядае за ёю; тэхнічка'). Мужчынскіх намінацый да гэтых фемінінатываў у крыніцах даследавання мы не выявілі.

Такім чынам, сямантычная прымета 'назва асобы паводле спецыялізаванай і іншай працоўнай дзейнасці ў сферы прамысловай вытворчасці' ў сучаснай беларускай мове рэалізавана назоўнікамі жаночага і мужчынскага роду са значэннем персанальнасці, утварэнне якіх адпавядае граматычным мадэлям (граматычная мадэль – гэта схема ўтварэння слова з улікам часцінамоўнай прыналежнасці і класіфікацыйных граматычных катэгорый матывавальнага і матываванага слоў [4, 10]) **N. неадуш. ж.** → **N. адуш. м., N. неадуш. м.** → **N. адуш. м., N. неадуш. н.** → **N. адуш. м., N. неадуш. Pl.t.** → **N. адуш. м., N. неадуш. ж.** → **N. адуш. ж., N. адуш. м.** → **N. адуш. ж.**

Літаратура

1. Беларуска-рускі слоўнік: у 2 т. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа; рэд. К. К. Атраховіч (Кандрат Крапіва). – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мінск: БелСЭ, 1988 – Т. 1. – 813 с.; 1989. – Т. 2. – 748 с.
2. Берталанфи фон Л. История и статус общей теории систем/ Берталанфи фон Л. // Системные исследования: ежегодник. – М.: Наука, 1973. – С. 24.
3. Гак, В. Г. К проблеме гносеологических аспектов семантики слова / В. Г. Гак // Вопросы описания лексико-семантической системы языка: Тез. док. – М., 1971. – Ч. 1. – С. 95.
4. Лукашанец, А. А. Граматычны аспект славянскага словаўтварэння / А. А. Лукашанец. – Мінск: Права і эканоміка, 1998. – С. 10.
5. Лукашанец, А. А. Словаўтварэнне і граматыка / А. А. Лукашанец. – Мінск: Права і эканоміка, 2001. – С. 66.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т.(6 кн.). – Мінск: БелСЭ, 1977–1984.